

УДК 342.7

ЛОБІЮВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПРАВА ПІДДАНИХ НА МИРНІ ЗІБРАННЯ (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО ЗІБРАННЯ)

Тетяна ТЄЛЬКІНЕНА,

кандидат історичних наук, доцент, головний науковий співробітник
Асоціації вчених, спеціалістів та діячів науки «Наука»

SUMMARY

An author has made the reconstruction of a few episodes from activity of deputies of Katerinoslav province assembly during the second half of XIX – beginning of XX centuries. It's determined that the article of lobbying in supplication 1868, 1888, 1901 years were the permission of «government» on a leading in the province of periodic conventions of rural owners. To the subjects of lobbying of giving to the certain socially legal groups of citizens in the Russian empire even kvazi-right on peaceful collections will reckon: Hryhorij Sarandinaki, depute from the Rostov district and depute Verkhnedniprovskogo and Novomoskovskogo local collections.

The objects of lobbying are a ministry of state property, ministry of internal affairs. Supplication of 1868 year and 1888 year were approved, in the supplication of 1901 year was not said no, however, and was not approved. It is important that it was allowed to organize the proper province measures annually. At the same time, permission on it follows to get also each time, however already not from a ministry, but from a governor. Consequently, the state did not intend in the nearest time to give citizens the right of assembly, however took step in this direction.

Key words: lobbying, right on peaceful assemblies, depute of province assembly, supplication.

АНОТАЦІЯ

Здійснено реконструкцію декількох епізодів із діяльності гласних Катеринославського губернського земського зібрання протягом другої половини XIX – початку XX ст. Визначено, що предметом лобіювання в клопотаннях 1868 р., 1888 р., 1901 р. є дозвіл «уряду» на проведення в губернії періодичних з'їздів сільських господарів. До суб'єктів лобіювання надання певним соціально-юридичним групам підданих у Російській імперії хоча б квазіправа на мирні зібрання зарахуємо Г. Сарандинаки, гласного від Ростовського повіту та гласних Верхньодніпровського й Новомосковського повітових земських зібрань. Об'єктами лобіювання є міністерство державного майна, міністерство внутрішніх справ. Клопотання 1868 р. та 1888 р. задоволено, у клопотанні 1901 р. не відмовлено, утім і не задоволено. Важливо, що дозволялося організовувати відповідні губернські заходи щорічно. Разом із тим дозвіл на це варто отримувати теж щоразу, однак уже не від міністерства, а від губернатора. Отже, держава не мала наміру найближчим часом надавати підданам право на зібрання, утім зробила крок у цьому напрямі.

Ключові слова: лобіювання, право на мирні зібрання, гласні губернського земського зібрання, клопотання.

Постановка проблеми. Зазначимо, що історія політико-правових відносин лобіювання в Російській імперії не була спеціальним предметом дослідження в історико-правових роботах українських чи російських авторів. Разом із тим окремі її складові вивчалися фахівцями в різних галузях наук: вітчизняними конституціоналістами В.Ф. Нестеровичем, О.В. Дягілевим, російськими правниками, істориками, політологами (О.П. Любимовим, І.М. Шапкіним, Л.Є. Іл'їчовою) [1]. При цьому увага зосереджувалася на лобіюванні економічних, а саме бізнесових, інтересів певних соціально-юридичних груп підданих у Російській імперії. Автор переймається розбудовою історичної ретроспективи лобіювання, насамперед громадських інтересів [2].

Мета статті – реконструкція декількох епізодів із діяльності гласних Катеринославського губернського земського зібрання протягом другої половини XIX – початку

XX ст. щодо лобіювання права підданих на мирні зібрання. Вважаємо, що запропонована реконструкція поповнить мозаїку генези політико-правових відносин лобіювання в Україні за часів перебування в складі Російської імперії¹ та сприятиме розширенню уявлення щодо їх предмета.

Виклад основного матеріалу. Гласними Катеринославського губернського земського зібрання протягом вищезначеного періоду прийнято три клопотання (1868 р., 1888 р., 1901 р.) на адресу «уряду»², предметом яких було отримання дозволу на скликання в губернії з'їздів сільських господарів. Такі дозволи лобіювалися гласними земських зібрань також в інших губерніях Російської імперії. Так, із 1867 р. по 1880 р. гласними лише повітових земських зібрань прийнято 12 клопотань щодо отримання дозволу на організацію повітових сільськогосподарських з'їздів [3, с. 75]. Гласні Воронежського губернського зібрання лобіювали поєднання повітових з'їздів у межах своєї адміністративної-територіальної одиниці (1880 р.) [3, с. 76–77]. Такі заходи дозволялися або давалися обіцянки прийняти відповідні рішення, однак, переважно з коментарем міністра державного майна щодо їх тимчасового характеру. Тобто держава всіляко опиралася закріпленню в законодавстві принаймні окремих елементів права на зібрання. Тому й відхиляла ті клопотання земських глас-

¹ У другій половині XIX – на початку XX ст. до складу Російської імперії входили губернії, зокрема й Катеринославська, на територію яких наразі або повністю, або частково поширюється суверенітет України.

² Під урядом у Російській імперії протягом XIX ст. і до жовтня 1905р. малася на увазі сукупність таких адміністративних установ, як Комітет міністрів та Рада міністрів.

них, предметом яких був дозвіл на організацію профільних з'їздів загальноімперського рівня. Наприклад, не задовольнили клопотання Харківського губернського земського зібрання (1878 р.) щодо запровадження при міністерстві державного майна спеціального щорічного з'їзду представників сільського господарства, яких обирали б губернські земські зібрання [3, с. 242–243]. Підстава – невідповідність таких заходів компетенції земських установ. Предметом обговорення таких з'їздів пропонувалося встановити стан сільського господарства та заходи задля його поліпшення. Утім через два роки цю ідею трансформовано в Правилах для окружних сільськогосподарських з'їздів у губерніях та загального сільськогосподарського з'їзду при міністерстві державного майна [4], якими передбачалася перевага адміністрації на всіх етапах підготовки, проведення таких зібрань та серед учасників.

Не є випадковим час прийняття гласними Катеринославського губернського земського зібрання першого з вищезначених клопотань. Надзвичайне зібрання 1868 р. в умовах крайнього загострення економічних проблем регіону сприяло пошуку різних методів їх вирішення. Тим паче в Російській імперії вже скликалися з'їзди сільських господарів у 1864 р. в Москві та 1865 р. у Санкт-Петербурзі.

Гласні обґрунтовували клопотання щодо запровадження з'їздів сільських господарів такими аргументами [5, с. 334–336, с. 56]. По-перше, коло питань, які передбачали обговорити, підпадає під юрисдикцію земських органів. Так, у доповіді губернської управи наголошувалося: а) на підставі Положення від 1 січня 1864 р. ст. ст. 1 та 2 компетенцію земських установ визначено діями, які направлено на розвиток господарства та відповідних потреб на території губернії й повіту [6]; б) до кола таких питань п. XIII віднесено сприяння попередженню падіння худоби, а також охорону посівів зернових культур та інших рослин від знищення саранчею, ховрашками та іншими шкідниками [6]. По-друге, констатувався вкрай незадовільний стан розвитку в губернії землеробства, скотарства, садівництва та огородництва, тобто всього сільськогосподарського комплексу. На підставі вищезазначеного в доповіді губернської управи (М. Герсеванов, І.В. Бурхановський, І.М. Філіп'єв, І.Д. Яковлев) доходили висновку щодо потреби діяти всіма засобами для відновлення господарства «на більш правильних засадах». При цьому наголошувалося на виключенні навіть припущення щодо зупинки перед будь-якими незручностями. Такий інструмент члени управи вбачали в запровадженні періодичних з'їздів досвідчених господарів в губернському й повітових містах та інших центральних місцевостях губернії. Метою з'їздів визнавалися міркування про всі необхідні заходи з поліпшення господарства, про заходи поширення зернових культур та овочів, які більш адаптовані до кліматично-географічних умов губернії. Підкреслювалося, що з'їзди особливо будуть піклуватися та намагатися сприяти, по-перше, подоланню притаманної сільському населенню шкідливої звички використовувати рутинні методи обробки ланів, по-друге, запровадженню більш ефективних методів оранки. З врахуванням надзвичайних обставин таке суто прикладне бачення завдання з'їзду є зрозумілим.

У 1869 р. гласні губернського земського зібрання отримали таку інформацію, що міністр державного майна³, до розгляду яким надано вищезначене клопотання, повідомив губернатору про те, що з боку МВС заперечення від-

сутні та дозволив запровадити такі з'їзди. Проте передбачалося дотримання певних умов: 1) дозвіл на час та місце їх проведення мусять отримувати від губернатора кожного разу, 2) про результати міркувань на таких з'їздах слід доводити до відома міністра державного майна [7, с. 56, 493; 8, с. 615–616]. На жаль, у нашому розпорядженні відсутні будь-які матеріали щодо реалізації означеного клопотання.

За двадцять років серед гласних сталася певна зміна в розумінні мети місцевих з'їздів сільських господарів. Про це свідчить, на нашу думку, наступний епізод [9, с. 97, 631–636]. Цього разу ініціаторами розгляду питання щодо організації з'їздів сільських господарів були гласні Верхньодніпровського повітового земського зібрання [9, с. 97, 631–636]. Як і раніше, підставою подібних зборів визначалася начебто суто економічна: падіння російського сільського господарства. Утім уже йдеться про те, що однією з головних причин такого занепаду господарства є неоднаковість дій господарів, тобто відсутність їх згуртованості. Голова повітового зібрання Е.К. Бродський апелював до вдалого досвіду об'єднаних тенденцій серед промисловців Російської імперії, які використовують з'їзди як представницькі органи захисту власних спеціальних інтересів.

Гласні губернського зібрання, що входили до складу управи та дорадчої комісії з розгляду питання сільськогосподарських з'їздів, на відміну від повітових гласних, не зосереджувались на представницькій складовій у діяльності означених зібрань. На нашу думку, як лобісти в умовах абсолютної монархії вони, напевно, обіймали стратегічно вивернену позицію.

Так, до уваги гласних під час засідання від 12 грудня доведено історичну довідку з «права» підданих на так звані галузеві зібрання. Вважаємо за потрібне викласти принципи, на нашу думку, тези висновку управи (І.В. Бурхановський, В.О. Бантиш, М.Т. Беккер, В.С. Кисличний). По-перше, позбавили пропозицію Е.К. Бродського статусу ноу-хау й нагадали восьмирічної давнини ініціативу міністерства державного майна із запровадження окружних сільськогосподарських з'їздів у губерніях та загального при міністерстві, робота яких регламентувалася височайше затвердженими правилами [4]. По-друге, посилаючись на «урядові» документи, акцентували на державному баченні завдання таких зборів: надання «урядовим» установам можливості отримати міцний зв'язок із сільськогосподарськими товариствами та приділяти належну увагу потребам аграрного сектору економіки. По-третє, побудували логічний ланцюжок між першим таким з'їздом у м. Херсоні (1881 р.) та рішенням імператора від 15 січня 1882 р. [10] призупинити дію чинних правил про окружні сільськогосподарські з'їзди. Як інакше трактувати зауваження укладачів висновку щодо невідлого характеру означеного зібрання? Посилалися вони при цьому на листування, що малося в розпорядженні управи. Отже, держава вбачала в з'їздах «помічника» й була не проти їх проведення, тим більше під контролем центральної та місцевої адміністрації. Утім закон, яким визначався порядок їх організації та проведення, виявився нежиттєздатним. Саме таким чином деякі тогочасні фахівці трактували причини призупинення його дії [11]. По-четверте, погодилися з гіпотетичною економічною корисністю запропонованих державою окружних з'їздів і запропонували звернутися за згодою гласних із клопотанням на адресу «уряду» щодо їх започаткування на тих же засадах.

У доповіді дорадчої комісії (О.О. Карпов, М.Г. Поюровський, Н.К. Бахмутов, Г.А. Залюбовський), яку довів до

³ 1838 р. запроваджено це міністерство, до його компетенції передано сільськогосподарські товариства.

відома гласних її голова О.О. Карпов, знову наголошено на тому, що суб'єктом ініціативи з організації сільськогосподарських з'їздів є органи влади. Що це: прояв сервілізму заради отримання дозволу на поновлення планів щодо організації таких заходів чи реальна громадянська інфантильність частини гласних? У доповіді більш розгорнуто, ніж у висновку управи, пояснено провал окружного з'їзду в Херсоні суперечливістю економічних інтересів губерній, яких поєднано для участі в ньому: Катеринославської, Бессарабської, Таврійської та Херсонської. До речі, згідно з правилами щодо окружних з'їздів самою ж адміністрацією ці адміністративно-територіальні одиниці й згуртовано. Акцент на обмеженні кола учасників зібрання, про яке клопотали наразі, територією однієї губернії, як видається, можна тлумачити подвійно: або, дійсно, вважали локальний формат подібних з'їздів найбільш вдалим для прийняття ефективних рішень; або, імовірно, бажали дистанціюватися від можливих асоціацій зі спробами земських органів самоврядування деяких губерній протягом 1870-х рр. згуртуватися задля вирішення спільних господарських проблем. Ми не маємо документального підтвердження тієї чи іншої мотивації гласних, тому й викладаємо обидва можливі, на нашу думку, варіанти. У доповіді м'яко дорікнули гласним Верхньодніпровського повітового зібрання щодо відсутності будь-якого проекту правил організації запропонованого ними з'їзду й підготували власний. Не відходячи від правил 30 травня 1880 р., передбачалося організувати та проводити сільськогосподарські з'їзди під патронатом держави та станової корпорації дворян. Також пропонувалося нарешті надати їм регулярного характеру – скликати щорічно.

Аргументи управи та спеціальної комісії переконали гласних губернского земського зібрання погодитися із проектом та клопотати щодо запровадження губернських сільськогосподарських з'їздів.

Як і попередні 1868 р., грудневе клопотання 1888 р. задовольнили. 7 грудня 1889 р. губерньська управа довела до відома гласних лист губернатора від 10 червня № 1799, у якому він повідомляв таке: міністр державного майна не бачить перепон для відкриття сільськогосподарських з'їздів, тимчасово припинених 1880 р. Однак дозвіл на їх відкриття слід отримувати кожного разу в губернатора, а про роботу з'їзду повідомляти міністру [12, с. 11, 20, 158, 342].

Під час цієї сесії Катеринославського губернского земського зібрання на засіданні від 12 грудня заслухано клопотання гласних Новомосковського земства щодо сільськогосподарських з'їздів [12, с. 59, 626–628]. Зміст пропозицій гласних того єдиного в губернії повіту, де діяло товариство сільських господарів, на нашу думку, доводить величезну роль суспільних практик у формуванні юридичних норм, зокрема й тих, якими закріплюються права особи.

Новомосковське повітове земське зібрання єдине, яке відгукнулося на заклик губернского зібрання сформулювати більш конкретні засади з'їздів, про запровадження яких клопотали. Клопотання повітових гласних не містило якихось радикальних пропозицій, разом із тим свідчило про глибоку та практичне, а не лише теоретичне уявлення про означену сферу діяльності. Наприклад, пропонувалося скликати з'їзди не тільки в січні, а в строки, які зумовле-

но реальною потребою в них. Такі зміни обґрунтовувалися тим, що визначена в проекті комісії періодичність означених зібрань не матиме практичної користі. Вагомішою, на наш погляд, є інша новація, яка повітовими гласними лише обговорювалася, утім не отримала підтримки більшості та не занесена до клопотання. Члени повітової управи порушили таке питання: наскільки доречно надавати головування на сільськогосподарських з'їздах повітовому маршалку, якого вони ототожнювали з представником адміністрації, а не голові земської управи як представнику сільських господарств повіту, незалежно від станової приналежності їх власників⁴. Звернемо увагу на те, що маршалок частиною гласних Новомосковського повітового земського зібрання наприкінці XIX ст. (у разі більш значної поширеності серед них подібного бачення, напевно, цю пропозицію внесли б до клопотання) сприймався як адміністратор, а не очільник дворянської корпорації (станового самоврядування), яким вважався згідно із законом. Можливо, ця пропозиція зумовлена якимись обставинами приватного характеру. Разом із тим не можна виключати її появу саме наявністю досвіду діяльності повітового товариства сільських господарів, який переконав землевласників у потребі закріплення незалежності громадських ініціатив від органів держави (хоча б на місцевому рівні) та надав їм сміливості проголошувати цю самостійність. За умови наявності в інших повітах губернії подібних діючих товариств гіпотетично допустити, зокрема, якими були б пропозиції гласних інших повітових зібрань щодо правил скликання з'їздів сільських господарів, та загалом історія формування права підданих на мирні зібрання в Російській імперії могла бути іншою.

Губерньський гласний та голова Новомосковської повітової управи Н.К. Бахмутов закликав гласних погодитися із викладеним у клопотанні, утім підтримки не знайшов. Більшість гласних губернского зібрання не бажала вносити зміни до проекту правил організації та проведення сільськогосподарських з'їздів.

Протягом 1901–1903 рр. гласними губернского земського зібрання вчинено ще одну спробу отримати дозвіл на скликання з'їзду сільських господарів, проте вже з розширеним колом учасників [13; 14]. Ураховуючи власні прагнення найближчим часом організувати сільськогосподарську виставку, гласні клопотали щодо проведення з'їзду південно-руських сільських господарів та представників земських установ для розгляду причин неврожайів у Катеринославській та сусідніх губерніях.

Під час тридцять сьомої сесії на засіданні від 4 грудня 1902 р. гласним повідомили про результати минулорічного клопотання. Катеринославський губернатор у листі до управи від 29 жовтня 1902 р. № 1924 просив надати йому для інформування департаменту землеробства відомості про передбачені терміни з'їзду та про кандидатуру головуючого. Крім цього, губернатор просив у разі розробки земськими органами детальної програми означеного заходу також надати її для доведення до відома департаменту [13, с. 430–431]. З огляду на таку відповідь гласні прийняли рішення щодо перенесення запланованого ними заходу на наступний рік. Під час засідання від 9 грудня 1903 р. у доповіді губерньської управи висловлено припущення стосовно затримки з наданням дозволу для проведення з'їзду південно-руських господарів та представників земств у м. Катеринославі. Можливою перепоною вважалася та обставина, що управа до цього часу не змогла надати до міністерства землеробства інформацію щодо терміну проведення з'їзду, а також його ретельної програми. Задля позитивного

⁴ Зазначимо, що в оригінальному російськомовному тексті голову земської управи вважали представником сільського господарства незалежно від станів. Семантичне уточнення є важливим для розуміння правосвідомості гласних. В цьому випадку, на нашу думку, ідеться про черговий прояв такої традиції: індивід як суб'єкт права обіймав останню сходинку у свідомості підданих у Російській імперії, а попереду розташувалися стани чи, навіть окремі галузі, наприклад, економіки.

вирішення цього питання члени управи закликали губернських гласних, присутніх на зібранні, остаточно визначити терміни скликання з'їзду, кандидатуру головуючого та повний перелік питань порядку денного. Цікавим, вважаємо, є перебіг розгляду питання щодо кандидатури голови з'їзду. М.В. Родзянко не погодився, оскільки вважав більш слушним надати таке право безпосереднім учасникам зібрання. Утім члени управи припустили, що запропонована ними персона кандидата на голову з'їзду визначатиме долю отримання дозволу й тому наполегливо просили голову губернського земського зібрання дати згоду. Процедура отримання дозволу затягнулася та, напевно, зайшла в глухий кут: у матеріалах губернського зібрання, до яких ми отримали доступ, про результати клопотання інформація відсутня.

Варто відзначити неквапливість гласних губернського земського зібрання щодо розробки необхідних для отримання дозволу для організації з'їзду матеріалів. Також акцентуємо й на посиленні вимог із боку держави щодо цієї процедури. На сесії 1903 р. в доповіді управи зазначалося, що клопотання направлено відповідно до діючих правил. Однак міністерство через губернатора вимагало додаткових даних. Бачимо, наскільки ретельно державою контролювалася процедура організації та проведення з'їзду, що гласні навіть припускали, що запропонована ними персона кандидата на голову з'їзду може визначити долю отримання дозволу.

Висновки. Предмет лобювання гласними Катеринославського губернського земського зібрання, відповідно до клопотань 1868 р., 1888 р., 1901 р., – дозвіл «уряду» на проведення в губернії періодичних з'їздів сільських господарів. Мету лобювання гласні вбачали в поліпшенні стану розвитку аграрного сектору економіки в Катеринославській губернії. Тобто в центрі уваги лобістів був не окремих підданий і його права та інтереси, а певна галузь суспільних відносин. До суб'єктів лобювання надання певним соціально-юридичним групам підданих у Російській імперії хоча б квазіправа на мирні зібрання зарахуємо Г.М. Сарандинаки, гласного від Ростовського повіту та гласних Верхньодніпровського й Новомосковського повітових земських зібрань. Об'єкти лобювання – міністерство державного майна, міністерство внутрішніх справ. Результати лобювання: клопотання 1868 р. та 1888 р. щодо організації губернських з'їздів сільських господарів державою задоволено, у клопотанні 1901 р. щодо з'їзду за участю не тільки сільських господарів, а ще й представників земського самоврядування, до того ж і всього півдня Російської імперії, не відмовлено й не задоволено. Важливо, що дозволялося організувати відповідні губернські заходи щорічно. Разом із тим дозвіл на це треба отримувати також щоразу, однак уже не від міністерства, а від губернатора: держава не мала наміру найближчим часом надавати підданим право на зібрання, утім зробила крок у цьому напрямі.

Окрім вищезазначеного, варто наголосити на тому, що гласні лобювали формальне закріплення хоча б окремих елементів права на самі мирні зібрання, а не на їх свободу. Між гласними й не було мови щодо останнього: навіть не заперечували проти щільного контролю центральних органів влади (міністерства державного майна, міністерства внутрішніх справ) та місцевої адміністрації (губернатор) за часом та місцем проведення сільськогосподарських з'їздів, їх порядком денним. Узгоджувалася навіть кандидатура головуючого на з'їзді. Гласні Катеринославського губернського земського зібрання лобювали лише право на такі зібрання, учасники якого обговорювали б чітко визначений

адміністрацією вичерпний перелік проблем певної сфери суспільних відносин. Ішлося про зібрання як такі не загальної характеру, а про галузеві.

Якщо узагальнити регіональну (на прикладі Катеринославської губернії) та загальноімперську практику (згідно з даними М.О. Каришева) надання органами держави дозволу на організацію й проведення галузевих з'їздів, то варто зазначити, що час від часу такі дозволи надавалися. Утім за такими з'їздами не закріплювався постійний характер, а також у такий спосіб не здійснювався наступний крок (напевно, вирішальний) до формального визнання за підданими права на мирні збори.

Отже, з одного боку, начебто протягом XIX ст. мали місце паростки громадянського суспільства, а з іншого боку, спостерігаємо відсутність засадничого принципу його інституцій – їх неурядового характеру, волонтаризму започаткування. Така суцільна просякнутість суспільних відносин духом патерналізму вкотре засвідчує вагомість проявів лобювання в Російській імперії означеного періоду в будь-якій формі та будь-якими методами, оскільки означені дії априорі не вчинюватимуться особами без прояву власної ініціативи й за власним бажанням. Тобто лобювання – опонент патерналізму, тому що ґрунтується на приватній ініціативі, конкуренції, ставленні до органів держави як до об'єктів громадського тиску, утім не ворог державі, оскільки передбачає законний характер відповідних дій.

Проаналізовані в статті приклади лобювання та узагальнення М.О. Каришевим загальноімперського досвіду дозволяють стверджувати, що в Російській імперії формування протягом другої половини XIX – на початку XX ст. права підданих на мирні зібрання знаходилося лише на першому етапі цього тривалого процесу. Проте гальмувала його не тільки держава, налаштована на встановлення постійного адміністративного контролю за діями підданих щодо реалізації наданого їм квазіправа на спеціалізовані мирні зібрання. Свідомості частини гласних притаманна недовіра щодо ефективності будь-яких громадських ініціатив, зокрема й мирних зібрань. Пошук та узагальнення аргументації для доведення чи спростування цієї тези, на нашу думку, є одним із перспективних напрямів подальшого дослідження історії політико-правових відносин лобювання в Російській імперії, зокрема й протягом вищезазначеного часу.

Список використаної літератури

1. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові аспекти лобювання у правотворчому процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В.Ф. Нестерович, 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lawbook.org.ua> ; Дягілев О.В. Правовий інститут лобювання: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. «Конституційне право; муніципальне право» / О.В. Дягілев ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 19 с. ; Любимов А.П. История лоббизма в России / А.П. Любимов. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2005. – 316 с. ; Шапкин И.Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во 2-й половине 19 – начале 20-го века / И.Н. Шапкин. – М. : МАЭП, 1999. – 415 с. ; Ильичева Л.Е. Институционализация лоббизма в политическом процессе современной России. Становление, приоритеты развития : автореф. дисс. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.02. «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и

технологии» / Л.Е. Ильичева, 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/?gclid=CP6C3Yzk6sECFUMUwwodFJQAXA>.

2. Телькінена Т.Е. Епізод з історії лобіювання відміни тілесних покарань для сільських обивателів, що знали грамоту (1872 рік) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2013. – № 6-3. – Т. 1. – С. 38–41 ; Телькінена Т.Е. З історії лобіювання громадських інтересів гласними Катеринославського губерньського земського зібрання (1870-і – 1880-і рр.) // Evropský politický a právní diskurz. – 2014. – № 6. – С. 420–430.

3. Карышев Н.А. Земские ходатайства 1865–1884 гг. / Н.А. Карышев. – М. : Издание книжного магазина А.А. Ланга, 1900. – 418 с.

4. Правила об окружных сельскохозяйственных съездах по губерниям и общем сельскохозяйственном съезде при Министерстве Государственных Имуществ // Полное собрание законов Российской империи III. – 1880. – Т. 55. – Отд. 1. – № 61014.

5. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания февральской сессии 1868 года с приложениями. – Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1868.

6. Высочайше утвержденное «Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» // Полное собрание законов Российской империи II. – 1861. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.

7. Постановления очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 22 октября по 5 ноября 1869 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1870.

8. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания: 1866–1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства. – 1914. – Т. 1 : 1866–1889. – 1914.

9. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 года. – Екатеринослав : Типография губернского правления, 1889.

10. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «О приостановлении действия Правил об окружных сельскохозяйственных съездах по губерниям и общем сельскохозяйственном съезде при Министерстве Государственных Имуществ» // Полное собрание законов Российской империи III. – 1882. – Т. 2. – Отд. 1. – № 607.

11. Антонович А.Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права) / А.Я. Антонович. – К., 1890. – Ч. 1 ; Ч. 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.vuzlib.su>.

12. Постановления XXIV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 14 декабря 1889 года. – Екатеринослав : Типография губернского правления, 1890.

13. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1 по 14 декабря включительно. – Екатеринослав : Типография губернского правления, 1903.

14. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1903 года сессии с 7 по 21 декабря включительно. – Екатеринослав : Типография губернского правления, 1904.